

Москаленко Олександр Миколайович,
кандидат юридичних наук,
докторант Харківського регіонального
інституту державного управління,
Національна академія державного управління
при Президентові України, Україна, м. Харків
e-mail: alexan4001@ukr.net
ORCID 0000-0002-4815-5023

doi: 10.21564/2414–990x.146.170538
УДК 340.5

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ – ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПОРІВНЯЛЬНІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено розгляду концепції правової системи як однієї з базових теоретичних категорій сучасної правової науки. Проаналізовано вказану концепцію з позицій трьох різних наукових підходів: порівняльного правознавства, міжнародного права та загальної теорії держави та права. Основним висновком є теза про принципову можливість використання концепту «правова система» як до національного, так і до міжнародного права. При цьому склад принципових структурних елементів теоретичного концепту в обох випадках є ідентичним. До таких елементів слід віднести право (або систему права), юридичну практику, інституційну та психологічну складові.

Ключові слова: правова система; система права; юридична практика; правова свідомість; правозастосування; судова система.

Москаленко А. Н., кандидат юридических наук, докторант Харьковского регионального института государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Украина, г. Харьков.

e-mail : alexan4001@ukr.net ; ORCID 0000-0002-4815-5023

Концепция правовой системы – теоретические и сравнительные аспекты

Статья посвящена изучению концепции правовой системы, которая является одной из базовых теоретических категорий современной правовой науки. Предлагается анализ указанной концепции с позиции трех разных научных подходов: сравнительного правоведения, международного права и общей теории государства и права. Основным выводом является тезис о принципиальной возможности использования концепта «правовая система» как по отношению к национальному, так и к международному праву. При этом состав принципиальных структурных элементов теоретического концепта «правовая система» является идентичным в обоих случаях. К таким элементам следует отнести право (или систему права), юридическую практику, институциональную и психологическую составляющие.

Ключевые слова: правовая система; система права; правосознание; правоприменение; судебная система.

Актуальність проблеми. Глобалізація та регіональна інтеграція залишаються основними тенденціями розвитку сучасної цивілізації, незважаючи на зростання популізму та євроскептицизму в Європі та неоднозначні політичні кроки сорок п'ятого Президента США Дональда Трампа. Варто підкреслити, що різноманітні кризи завжди були частиною інтеграційних процесів в Європі. Більш того, кризи виступали своєрідними маркерами, які позначали наявність проблем, мотиваторами для кроків, спрямованих на посилення загальноєвропейських інституцій та координацію їх роботи [2]. Як підкреслюють прибічники неофункціоналізму, кризи завжди виконували роль «спускових механізмів» для початку нових раундів європейської інтеграції [4]. Варто зазначити, що регіональні інтеграційні процеси ХХ ст. чи не найперше в історії людства базуються на праві, що призводить до формування спільних інституцій та значних масивів правових норм, які є спільними для різноманітних акторів як публічного, так і приватного порядку. Як вказує Д. Ллойд, право – це одна з могутніх рушійних сил цивілізації у людському суспільстві. Розвиток же цивілізації в свою чергу повсюдно супроводжувався поступовим розвитком системи правових норм та одночасним створенням механізму для їх регулярного та ефективного застосування [30, с. 7].

Саме у зв'язку з регіональною інтеграцією й формуванням у рамках цих процесів значних масивів правових норм виникає питання щодо теоретичного осмислення правових феноменів, пов'язаних із вказаними процесами. Як справедливо зазначалось у доктрині, для права загалом характерна «наявність таких загальних понять, які можна використовувати для всіх правових галузей та явищ, в яких фіксуються головні сторони і найбільш важливі форми відображення сутності права» [10, с. 10]. Очевидно, що одним із важливих аспектів такої сучасної дискусії в рамках правових наук є можливість застосування загальнотеоретичних правових термінів та категорій до тих масивів правових норм, що були створені в рамках регіональних інтеграційних процесів, передусім у рамках функціонування й еволюції Європейських Співтовариств та Європейського Союзу. Слід підкреслити, українська правова наука вже робила такі спроби [34]. Проте вказані правові феномени настільки неоднозначні та унікальні, що їх вивчення створює доволі широкий простір для дослідження і наукової дискусії. При цьому слід погодитись із тезою про те, що від ступеня розробки категорій теорії права та їх системи, від вміння оперувати ними на рівні діалектичної та прикладної юридичної логіки здебільшого залежить практична віддача правових наукових знань [16, с. 13].

Однією з базових категорій сучасної теорії права є концепція правової системи. Проте її неоднозначне використання та різноманітні підходи до її розуміння з позиції різних правових шкіл дає можливість для продовження дискусії, особливо в контексті можливості і специфіки використання цієї категорії (та терміна) по відношенню до права Європейського Союзу.

Метою цієї статті є аналіз концепції «правова система», який здійснюється як з позиції теорії держави та права, так і з позиції сучасного міжнародного

права та порівняльного правознавства. Завданням статті є висвітлення вказаної концепції з урахуванням порівняльно-правової методології. Іншим завданням статті є виявлення спільних підходів до розуміння суті концепції правової системи та її основних елементів.

Ступінь розробленості проблеми. Вивченням концепції правової системи займалися такі українські та зарубіжні вчені, як С. С. Алексєєв (S. S. Alekseev), О. В. Зайчук (O. V. Zaychuk), В. Н. Карташов (V. N. Kartashov), Д. А. Керимов (D. A. Kerymov), С. Б. Кобринська (S. B. Kobrynska), В. Н. Кудрявцев (V. N. Kudriavtsev), Л. А. Лупь (L. A. Luts), М. Н. Марченко (M. N. Marchenko), Н. І. Матузов (N. I. Matuzov), Н. М. Оніщенко (N. M. Onishchenko), В. Н. Протасов (V. N. Protasov), П. М. Рабінович (P. M. Rabinovych), В. М. Селіванов (V. M. Selivanov), В. Н. Синюков (V. N. Synyukov), О. Ф. Скакун (O. F. Skakun), Л. Б. Тіунова (L. B. Tiunova), Ю. А. Тихомиров (Yu. A. Tykhomirov), О. І. Харитонova (O. I. Kharytonova), Ю. В. Шемшученко (Yu. V. Shemshuchenko), Л. С. Явич (L. S. Yavych) та інші. Право ЄС, його інституційна системи та суміжні дослідження були предметом вивчення М. М. Гнатовського (M. M. Hnatovs'koho), В. Н. Денисова (V. N. Denysova), А. І. Дмитрієва (A. I. Dmitriieva), А. Я. Капустіна (A. Ya. Kapustina), С. Ю. Кашкіна (S. Yu. Kashkina), О. О. Мережко (O. O. Merezhko), В. І. Муравйова (V. I. Muravyova), Р. О. Петрова (R. O. Petrova), К. В. Смирнової (K. V. Smyrnovoyi), Б. М. Топорніна (B. M. Topornina), Л. М. Ентіна (L. M. Entina).

Виклад основного матеріалу. Основною тезою статті є твердження про принципову можливість використання концепту «правова система» як до національного, так і до міжнародного права. При цьому склад принципових структурних елементів теоретичного концепту «правова система» в обох випадках є ідентичним. До таких елементів слід віднести принаймні право (або систему права), юридичну практику, інституційну та психологічну складові. Відповідно, створюється теоретичне підґрунтя для визначення сутності теоретичного концепту «правова система» через аналіз сукупності вказаних чотирьох принципових структурних елементів.

Стаття складається із двох основних частин. У першій частині акцентується на аналізові самої концепції правової системи, з урахування розуміння цього концепту в рамках загальної теорії держави та права, міжнародного права та порівняльного правознавства. У другій частині розглядаються основні структурні елементи цього концепту з урахуванням загальної порівняльно-правової методології, яка використовується для написання цієї статті.

Як свого часу зазначав відомий французький соціолог права Ж.-Ж. Карбоньє, юридична соціологія запозичила поняття правової системи у порівняльного права [24, с. 175]. Варто однак зауважити, що концепція «правова система» в рамках порівняльного правознавства використовувалась у спосіб, який кардинально відрізнявся від використання цього концепту в радянській та пострадянській теорії держави і права. У контексті порівняльного правознавства концепція правової системи застосовувалась перш за все для виявлення суттє-

вих особливостей політичного, соціально-економічного та культурного життя суспільства, які пов'язані із формуванням і застосуванням права як регулятора суспільних відносин. Один із найбільш авторитетних фахівців із порівняльного правознавства Р. Давід стверджував: «Було б невірним бачити у праві лише сукупність норм. ... Право – це значно більш складне явище, що виступає як система. У неї є відповідний понятійний фонд; вона поєднує норми в окремі групи; використовує відповідні способи створення та тлумачення норм: вона пов'язана з відповідною концепцією соціального ладу, і від тієї концепції залежить, як застосовується та взагалі функціонує право» [20, с. 19]. В. М. Синюков під терміном «національна правова система» розуміє конкретно-історичну сукупність права (законодавства), юридичної практики та домінуючої правової ідеології конкретної країни (держави) [52, с. 188].

Варто вказати, що такий підхід став причиною того, що в рамках порівняльного правознавства пріоритет отримала інша концепція (і, відповідно, термін) – «правова сім'я», яка використовується для позначення єдності пов'язаних національних правових систем. Відомий фахівець із порівняльного правознавства А. Х. Саїдов вказує, що порівняльна характеристика основних правових сімей сучасності у філософському руслі показує єдність загального (правової сім'ї), особливого (правової групи) та індивідуального (національної правової системи) [51, с. 550]. При цьому як на критерії об'єднання національних правових систем у правові «сім'ї» зазвичай вказують на таке: 1) подібність процесів виникнення і розвитку правових явищ та конструкцій; 2) спільність джерел, форм вираження та закріплення норм права; 3) структура побудови нормативно-правового матеріалу; 4) спільність принципів регулювання суспільних відносин; 5) подібність термінологій, техніки викладення та систематизації правових норм [50, с. 325–326].

Тобто незважаючи на той факт, що поняття «правова система» є базовим для проведення порівняльно-правових досліджень та типологізації національних правових систем світу, у порівняльному правознавстві концепція правової системи не має важливого самостійного значення, та, відповідно, не є основним фокусом досліджень. У рамках порівняльного правознавства термін «правова система» використовується у таких значеннях: 1) тип права; 2) принципи внутрішньої побудови структури права або законодавства; 3) структурна одиниця в рамках інших концептів (правова сім'я та правова група) [55, с. 90–93]. Крім того, сьогодні компаративістика розрізняє широкі і вузьке розуміння правової системи. У широкому розумінні – це сукупність національних правових систем, які об'єднує спільність походження джерел права, основних правових понять, методів та способів розвитку. У вузькому – національна правова система [45, с. 77]. При цьому слід підкреслити, що аналіз національної правової системи в рамках порівняльного права носить доволі обмежений характер і доволі часто фокусується на проблематиці, яка пов'язана з концепцією правової культури, яка, на думку компаративістів, визначає «якісний стан правового життя суспільства на конкретному етапі його розвитку» [35, с. 6–10]. Як вказували німецькі

вчені К. Цвайгерт та Х. Кетц, при вивченні національних правових систем може використовуватися як широкий, так і вузький підхід. У першому випадку мова йде про дослідження «духу і стилю» права конкретних країн, методів його розуміння та процедур реалізації, а у другому – про співставлення специфічних юридичних інститутів і проблем, а також правових норм, що застосовуються для розв’язання загальних питань та окремих конфліктів інтересів [7, с. 4–5].

У рамках загальної теорії держави та права перші спроби системного аналізу правових явищ відносяться ще до кінця дев’ятнадцятого – початку двадцятого століть [65]. Ці спроби отримали продовження в 20-ті роки ХХ ст., коли поняття правової системи (правової реальності) виводилось із сукупності соціальних функцій права, правової ідеології та правовідносин [44, с. 184]. Упродовж наступних майже сорока років у рамках радянської правової доктрини право ототожнювалось із законодавством. Відповідно, дискусія щодо змісту правової системи була уніможливлена. Ця дискусія відроджується лише в 60-ті роки. Необхідність поновлення наукової дискусії була викликана кількома різними причинами, серед яких можна назвати відхід від вузького нормативістського до більш широкого підходу до розуміння суті та функції права [54, с. 300], початок дослідження права як єдиного цілого [57, с. 24], інтеграцію юридичних знань [56, с. 26], а також початок застосування для юридичних досліджень системного підходу так теоретичної моделі системи [42, с. 97].

Один із піонерів теоретичних досліджень права Д. А. Керимов (D. A. Kerimov), наполягаючи на введенні в науковий обіг категорії «правова система», підкреслював, що на зміну ізольованому диференційованому вивченню окремих ланок правової системи приходить інтегроване її осмислення на більш високому рівні [25, с. 270]. Характеризуючи сутність правової системи, він вказував, що ця структура «представляє собою інтеграцію однотипних за своєю суттю правових явищ і процесів у структурно упорядковану цілісну єдність, яка характеризується відносною самостійністю, стабільністю, автономністю функціонування та взаємодією із зовнішнім середовищем задля регулювання відповідних суспільних відносин» [26, с. 218]. Серед сучасних визначень правової системи можна виокремити кілька найбільш поширених. Так, правова система визначається як «сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов’язаних, соціально однорідних юридичних явищ та засобів, за допомогою яких офіційна влада здійснює регулятивно-організаційний та стабілізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей» [68, с. 342], або ж як «цілісний комплекс правових явищ, обумовлений об’єктивними закономірностями розвитку суспільства» [50, с. 290]. О. Ф. Скакун визначає правову систему як комплекс взаємозв’язаних та узгоджених юридичних засобів, які призначені для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та її деформації, правопорядок та ін.) [47, с. 258]; П. М. Рабінович – як систему всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі однотип-

них держав [43, с. 94]; а О. В. Зайчук – як єдину, стійку, динамічну сукупність, конституціональність явищ правового характеру, і насамперед системи права, правосвідомості й правової діяльності, що відображають певний ступінь узагальнення юридичної дійсності [22, с. 10].

А ось А. М. Талалаєв (А. М. Talalaiev) визначає правову систему як «складний, спаяний жорсткими економічними зв'язками комплекс, що відрізняється багаторівневим характером та ієрархічними залежностями [49, с. 4]. На його думку, цей комплекс поряд з іншим включає в себе право, правозастосування, правосуддя та правову свідомість. Ю. О. Тихомиров (Yu. O. Tykhomyrov) пише про правову систему як про «структурно і функціонально впорядкований масив взаємопов'язаних нормативно-правових актів, що створюються та діють на основі єдиних принципів» [58, с. 33]. В. В. Гаврилов (V. V. Havrylov) вбачає у правовій системі характерну для даної держави (суспільства) цілісну сукупність чинних на її території правових норм, а також юридичних органів, установ, організацій та правової ідеології, що забезпечує в процесі юридичної практики, опосередкованої юридичною психологією, врегулювання суспільних відносин у відповідності до об'єктивних закономірностей розвитку суспільства [18, с. 77]. Поняття правової системи є теоретико-методологічною основою для розвитку уявлень про правові явища і є родовим поняттям для таких видових понять, як «система законодавства», «закони», «система права» тощо [59, с. 212].

Очевидною є кореляція між визначеннями, які той чи інший вчений дає правовій системі, політико-правовим ідеям і цінностям, яких такий вчений дотримується, як і належністю цього фахівця до певної правової школи (природного права, юридичного позитивізму, школи соціології права тощо). Серед прикладів такої кореляції можна вказати на зв'язок розуміння правової системи виключно як сукупності різноманітних форм зовнішнього вираження та закріплення правових норм, а також їх взаємодії (С. М. Єгоров (S. M. Yehorov) – правова система як «сукупність норм, викладених у ієрархічній системі нормативно-правових актів, прийнятих політичною владою») [21, с. 180] та юридичним позитивізмом Г. Кельзена (H. Kelsen). Зокрема в рамках сформульованої «чистої теорії права» Г. Кельзен підкреслює ідею щодо абсолютної автономності та самодостатності права та його (права) визначеності виключно юридичними нормами. При цьому, на думку Г. Кельзена, право являє собою певну ієрархію норм, які розміщуються на різних рівнях універсальності та субординації [3, с. 177]. Він наголошує, що у будь-якій правовій системі повинна існувати точка, яка виступає зовнішньою межею усієї системи. Відповідно, аналіз явищ, хоча і пов'язаних з правом, але тих, що знаходяться за межами такої точки, буде означати аналіз не самого права, а явищ, зовнішніх по відношенню до права [3, с. 177].

Іншим прикладом такої кореляції є визначення правової системи як феномена, який включає в себе всю сукупність правових явищ у суспільстві, та соціокультурного підходу до розуміння права. Прикладом такого підходу може розглядатися розуміння права К. В. Арановським (K. V. Aranovskyi), який

вважав, що без урахування людської, психосоціальної природи права воно (право) залишається поняттям умовним, а правове регулювання стає схемою, у якій відсутня його головна діюча сторона [11, с. 19]. Схожої думки дотримується і Т. М. Нешатаєва (Т. М. Neshataieva), яка підкреслює необхідність «широкого розуміння правової системи», оскільки такий підхід «дозволяє побачити зв'язок права із соціальними структурами суспільства, зрозуміти їх взаємозв'язок та взаємний вплив» [39, с. 49]. З урахуванням того, що концепція «правова система» стала однією з головних категорій для системного вивчення правової дійсності, а також значної кількості різноманітних шкіл розуміння права, сьогодні можна вказати на доволі широкий спектр існуючих у науковій літературі визначень терміна «правова система» та брак єдиних підходів до структурних елементів цього терміна.

Варто зауважити, що в рамках як радянської, так і пострадянської доктрини теорії держави та права концепція правової системи розглядалася майже виключно у прив'язці до внутрішнього національного права, здебільшого права конкретної держави (СРСР, Росії, України тощо). Як прямо підкреслювалося в роботах низки фахівців, загальна теорія держави та права була орієнтована на внутрішнє право, а існування міжнародного права не бралось до уваги. Відповідно, теоретичні розробки велись без урахування особливостей міжнародного права та його норм [36, с. 10–11]. Прикладом може служити підхід В. М. Синюкова (V. M. Syniukov), який ігнорує міжнародне право, говорячи про існуючі в сучасному світі правові системи, правові сім'ї та правові групи [52, с. 186–190].

Серед причин такого стану справ слушно вказують головну відмінність міжнародного права, яка полягає в тому, що міжнародно-правова система відрізняється «своєю «горизонтальною організацією», тобто відсутністю ієрархії в силу розподілу влади між формально рівнозначними елементами системи – суверенними державами» [14, с. 22–23]. Через це прибічники «потиличного реалізму», визнаючи сам факт існування міжнародного права як окремої правової системи, стверджували, що воно є «примітивним типом права», яке не являє собою настільки ж «ефективну правову систему, як національні правові системи» [6, с. 295].

Проте такий підхід був не єдиним в правовій науці. У контексті розуміння міжнародного права як комплексного системного феномену варто вказати на концепцію міжнародно-правового регулювання, розроблену І. І. Лукашук (I. I. Lukashuk), в рамках якої вчений підкреслює, що міжнародно-правові зв'язки між суб'єктами міжнародного права становлять собою «систему з єдиним комплексом цілей і принципів, зі своїми структурними зв'язками і значним рівнем взаємодії елементів» [31, с. 137]. Іншим цікавим підходом була теорія міжнародної міждержавної системи, запропонована свого часу професором Г. І. Тункінін (H. I. Tunkin). На його думку, ця система є «множиною пов'язаних між собою елементів» [60, с. 17], серед яких учений визначав суб'єкти міжнародного права, міжнародне право як таке та інші соціальні норми, що діють у цій системі, а також відношення та взаємодію між вказаними компонентами [27, с. 9–10].

Незважаючи на низку особливостей міжнародного права, починаючи з другої половини ХХ ст. загальною тенденцією стало визнання за міжнародним правом статусу окремої правової системи. Як указує Є. Т. Усенко (Ye. T. Usenko), міжнародне право – «не галузь національного права, а самостійна правова система, яка у багатьох відношеннях суттєво відрізняється від національного права». Отже, на думку вченого, загальна теорія права, «для того, щоб стати повною мірою фундаментальною наукою для всього правознавства, повинна спиратися на наукові дисципліни обох правових систем» [61, с. 45–46]. Схожу думку висловлює і Л. С. Явич (L. S. Yavych), стверджуючи, що загальна теорія права не приділяє достатньої уваги дослідженню міжнародного права, а це не відповідає тому місцю в житті народів, яке воно (міжнародне право) посідає [69, с. 131]. На жаль, ця тенденція залишається актуальною і на початку ХХІ ст. [53, с. 6–11].

Хоча ще за радянських часів підкреслювалась не лише можливість, але й необхідність використання доробку загальної теорії права при аналізі міжнародно-правових феноменів [37, с. 5–6]. Зокрема Д. А. Керимов підкреслював, що загальна теорія держави та права є єдиною соціальною суспільною наукою, яка займається вивченням загальних закономірностей розвитку суті та змісту державно-правового життя суспільства [25, с. 15]. З огляду на завдання цієї статті далі проаналізуємо підходи, розроблені в рамках теорії держави та права щодо розуміння структурних елементів концепту «правова система».

Як зазначалось вище, кількість та конкретний перелік елементів правової системи залежить від тієї школи розуміння права, до якої належить той чи інший фахівець, який пропонує такий перелік. У сучасній науковій літературі можна виділити три основних підходи до розуміння структури правової системи у розумінні загальної теорії держави та права [18, с. 65–68]. Два з них можна вважати екстремальними, оскільки перший обмежується ототожненням правової системи з системою права разом із наявними внутрішніми зв'язками, а другий включає в правову систему всі правові явища та всю правову дійсність, яка існує в суспільстві. Приміром, Ю. О. Тихомиров обмежує склад правової системи лише наступними трьома елементами: 1) цілі та принципи правового регулювання; 2) основні правові акти та їх об'єднання; 3) системоутворюючі зв'язки [58, с. 33]. На противагу такому підходу Н. Оніщенко (N. Onishchenko) включає до складу правової системи 17 різних елементів, серед яких право, законодавство, правові установи, механізм правового регулювання, права, свободи і обов'язки громадян, та «інші правові явища ... які утворюють «інфраструктуру» правової системи» [40, с. 18].

Перший «вузький» або «позитивістський» підхід тривалий час був одним із найбільш популярних підходів як у радянській доктрині, так і за кордоном. Прикладом такої популярності може бути і погляд професора Вільного університету Амстердама Е. Бланкебурга (E. Blankeburh), який вважав, що термін «правова система» включає в себе виключно формальні інститути та позитивне право. Водночас він погоджувався з тим фактом, що юридичну поведінку неможливо

передбачити на основі лише норм правової системи. Це можна зробити, спираючись на фундамент норми права і інформацію про соціальні фактори, які визначають коли, якою мірою та ким використовуються дані норми [19, с. 232]. Такі соціальні фактори професор Бланкебург визначав за допомогою узагальнюючого терміна «правова культура».

Дослідження в галузі соціології права на межі XIX–XX ст. (М. Вебер (M. Weber), О. Ерліх (O. Ehrlich), Д. Анцилотті (D. Anzilotti) продемонстрували обмеженість юридичного позитивізму і дали поштовх комплексним дослідженням правових феноменів. Більш того, наприкінці XX ст. під впливом робіт М. Фуко (M. Foucault), Ю. Габермаса (Yu. Habermas) та низки інших дослідників соціологія права починає тісніше взаємодіяти з соціальною філософією [23, с. 297], що ще більше послабило теоретичну базу юридичного позитивізму. Отже, на сучасному етапі розвитку суспільства прогресивні вчені не можуть бути задоволені занадто «вузьким» розумінням правової системи, яке пропонується прибічниками нормативних підходів. Крім того, сьогодні розуміння відмінностей між правовою системою та системою права знайшло своє відображення як у західній [67, с. 162–163], так і у вітчизняній правовій науці [47, с. 258].

Як зазначалось вище, другий підхід ототожнює правову систему із сукупністю всіх правових явищ у суспільстві, при цьому підкреслюється неможливість дати повний перелік складових правової системи в силу специфіки самої системи, яка є «складний, багаторівневий, ієрархічний та динамічний феномен, в структурі якого існують свої системи та підсистеми, вузли та блоки» [52, с. 179]. Цей підхід має очевидні методологічні вади, оскільки ставить в один ряд явища різного порядку та різної соціальної природи. Як пише Т. В. Кухарук (T. V. Kukharuk), аналіз концепту «правова система» включає в себе також аналіз і неюридичних процесів, проте «це не дає підстав розширювати предмет, а значить і обсяг цього поняття до невизначених розмірів» [28, с. 49–50]. Більш того, такий підхід не вносить ясності у розуміння сутності та структури правової системи, а навпаки, ускладнює це завдання в силу очевидного ототожнення термінів «правова система» та «правова реальність». Проте ці поняття не є тотожними. Як вказує А. В. Поляков (A. V. Poliakov), правова система представляє собою явище, інтелектуально виділене з правової дійсності, і включає в себе не всі правові феномени, а лише ті, які безпосередньо взаємодіють із соціальним об'єктом (суспільством) [41, с. 430]. Схожу позицію відстоює і В. В. Сорокін (V. V. Sorokin), підкреслюючи, що із «всього різноманіття правових явищ до елементів правової системи доцільно відносити лише ті, які є необхідними для ефективного процесу правового впливу на суспільне життя, для цілеспрямованого позитивного впливу на свідомість та поведінку суб'єктів права» [48, с. 7]. Відповідно, другий підхід не може використовуватися для визначення окремих елементів правової системи в силу того, що цей підхід не передбачає методологічної основи для подібного аналізу.

Третій підхід до визначення структури правової системи передбачає індуктивний аналіз, який ґрунтується на спробах фахівців спочатку визначити окремі

значущі елементи, а потім розглядати правову систему як сукупність указаних елементів. При цьому в доктрині підкреслюється, що до таких елементів можна віднести принаймні ті правові явища, які: а) володіють соціальними якостями та спрямовані на забезпечення збереження соціальних зв'язків; б) відображають єдність соціальних і правових властивостей та виступають їх носіями; в) є самостійними в здійсненні функцій правової системи; г) є мінімальними носіями вищевказаних властивостей правової системи; д) самі мають складну побудову та є системами [29].

Варто підкреслити, що далеко не всі дослідники підтримують вказаний підхід Т. В. Кухарука, але доволі часто при обґрунтуванні своєї сукупності значущих елементів правової системи вчені не надають тих критеріїв, які були покладені ними в основу вибору тієї чи іншої сукупності таких елементів. Як наслідок, сьогодні в загальній теорії держави та права немає єдиного загальноновизнаного переліку значущих елементів правової системи, замість цього існує безліч різноманітних комбінацій таких елементів, через які різні фахівці пропонують визначити склад та структуру правової системи. Кількісний склад таких комбінацій складає від трьох-чотирьох елементів до двадцяти і більше. Наведемо кілька прикладів. Професор П. М. Рабінович до складу правової системи відносить: 1) різноманітні правові акти і діяльність відповідних суб'єктів із створення таких актів; 2) різноманітні види і прояви правосвідомості; 3) стан законності та його деформації [43, с. 147]. С. С. Алексєєв вказує такі елементи: а) позитивне право; б) правова ідеологія; в) судова (юридична) практика [8, с. 47]; які пізніше він доповнив інституційною складовою [9, с. 14]. Інші дослідники відносять до правової системи а) систему права; б) систему законодавства; в) правові інститути та установи; г) правові поняття; д) принципи; є) символіку; ж) правову політику, ідеологію, культуру; з) практику [12, с. 102].

Серед цікавих підходів зарубіжних дослідників можна вказати на позицію американського професора Л. Фрідмена (L. Friedman), який виділяє три групи правових явищ: 1) «структури», яка включає принципи правової системи та правові установи; 2) «сутності», яка об'єднує норми та зразки поведінки людей всередині правової системи; 3) «правова культура», під якою розуміється ставлення людей до права, їх очікування та ідеали в правовій сфері життя суспільства тощо [63, с. 9].

Проаналізувавши значну кількість різноманітних комбінацій значущих елементів правової системи, які пропонуються у сучасній теорії держави та права, можна прийти до висновку, що основними з них, які майже одноставно визнаються більшістю вчених, є чотири: 1) право (або система права); 2) інституційна складова; 3) юридична практика; 4) психологічна складова. Необхідно підкреслити, що всі вказані елементи є своєрідними підсистемами, кожна з яких включає в себе набір власних елементів, конкретний перелік яких також є предметом наукової дискусії. Не претендуючи на розв'язання всього комплексу існуючих теоретичних проблем права, обмежимося доволі загальним підходом до структури кожної із вказаних чотирьох елементів правової системи. Право

розглядається як система юридичних норм, принципів та інститутів, які утворюють нормативний аспект правової системи [54, с. 300]. Слід підкреслити, що доволі часто саме система права розглядається як системотвірний чинник, який забезпечує взаємодію між правовою системою в цілому та її компонентами, а також із зовнішнім середовищем [18, с. 74]. У широкому сенсі інституційний компонент правової системи складається із установ та організацій, які виконують функції щодо створення та реалізації норм права. Юридична практика, або ж правова діяльність – це діяльність щодо створення або та (або) реалізації правових норм [36, с. 31]. Психологічна складова включає в себе правосвідомість, правову ідеологію, правову культуру тощо, тобто правосвідомість у широкому сенсі – або ж систематизоване наукове вираження правових поглядів, вимог та ідей суспільства [53, с. 579]. З практичної точки зору роль цього компоненту особливо помітна в процесі тлумачення принципів та норм права у ході його реалізації для заповнення існуючих у праві прогалин (аналогія права та аналогія закону) [46, с. 9].

Друга частина цієї статті присвячена аналізу специфіки існування чотирьох виділених компонентів правової системи в рамках сучасного міжнародного права як окремої правової системи. Потреба такого аналізу є виправданою в силу того, що міжнародне право виступає як самостійна правова система, яка все ж залишається структурною одиницею загальної системи права [17, с. 386–387]. Крім того, спроби подібного аналізу вже робились, і результатом таких спроб стало твердження про те, що підходи, розроблені в рамках загальної теорії права, придатні і для аналізу міжнародного права, а поняття правової системи, характеристика її змісту та особливості правових систем сучасності повинні включати в себе і особливості міжнародно-правової системи [36, с. 13–14]. Більш того, у сучасній доктрині підкреслюється необхідність переосмислення зростаючої ролі міжнародного права в контексті глобалізації, оскільки саме міжнародне право виступає юридичним каркасом усеохоплюючого та стабільного світового порядку [1, с. 705–706]. А це підкреслює зростаючу роль міжнародного права навіть у рамках національних правових систем.

Варто вказати, що згадані вище концепції системи міжнародно-правового регулювання, міжнародної міждержавної системи або ж «глобальної правової системи» [66, с. 7–9] за своєю сутністю доволі подібні до концепту національної правової системи, що може виступати додатковим фактором на користь запропонованого порівняльно-правового аналізу. Як зазначає І. І. Лукашук (І. І. Lukashuk), міжнародне право має доволі розгалужену систему управління, ефективний нормотворчий механізм, спільну систему цінностей та розвинуту правову свідомість [32, с. 57–67]. М. О. Ушаков (М. О. Ushakov) свого часу підкреслював, що міжнародна правова система складається із таких елементів: міжнародне право, міжнародна правова практика та міжнародно-правова ідеологія, яка знаходить своє вираження у міжнародній правосвідомості [62, с. 45]. Цей перелік майже повністю повторює перелік основних елементів правової системи, який був розроблений у рамках загальної теорії держави та права.

У переліку, М. О. Ушакова, відсутній лише інституційний компонент, проте, як буде наведено далі, цей компонент теж є частиною міжнародно-правової системи.

Отже, перейдемо до *аналізу основних складових*: міжнародного права, інституцій, юридичної практики та психологічної складової. Очевидно, що основу як національного, так і міжнародного права складають норми права. Незалежно від належності до конкретної системи права ці норми мають однаковий набір властивостей, включаючи їх обов'язковість та нормативний характер. Особливістю міжнародно-правових норм є спосіб їх формування, проте це тема окремого наукового дослідження. Визнаючи очевидні факти існування міжнародно-правових норм та системи міжнародного права, можна послатися на І. І. Лукашука, який вказує, що міжнародна нормативна система об'єднує всі види міжнародних норм та визначає як формальні структури взаємодії держав, так і його зміст. При цьому він підкреслює, що основними підсистемами міжнародної нормативної системи є міжнародне право, політичні норми, мораль. Проте цим не вичерпується все різноманіття міжнародних норм, яке включає в себе практику, міжнародну толерантність, організаційні та технічні норми, стандарти, внутрішнє право міжнародних організацій тощо [33, с. 13]. Варто вказати, що більшість сучасних юристів-міжнародників розглядає міжнародну правову систему як сукупність правових приписів, які функціонують у рамках єдиної глобальної системи. Щодо тенденції еволюції цієї системи, то У. Маттеї зазначає, що сучасне міжнародне право набуває ознак все більш централізованої структури, що зближує його із національними правовими системами. Він пише: «Сьогодні вважається, що міжнародне право являє собою сукупність позитивних норм, основними джерелами яких є договір та звичай. Завтра, скоріше за все, ми будемо вважати, що міжнародне право – це загальносвітова правова система, яка заснована на однорідних та загальновизнаних ідеалах правопорядку» [5, с. 400]. Отже, повністю аналогічно до національних правових систем міжнародне право виступає як нормативна основа функціонування міжнародно-правової системи, адже саме право визначає межі компетенції та порядок функціонування діяльності різноманітних міжнародних організацій, міжнародних об'єднань та інших міжнародних інституцій.

Аналізуючи інституційну складову міжнародної правової системи, зазначимо, що вона неоднорідна та багатогранна, оскільки включає в себе не лише суб'єктів міжнародного права (первинних – держави, та вторинних – міжнародні організації), а й об'єднання держав, різноманітні міжнародні судові органи тощо. Проте з функціональної точки зору, в рамках міжнародно-правової системи держави разом із різноманітними міжнародними інституціями виконують завдання аналогічні тим, що здійснюють органи державної влади в рамках національних правових систем – формування правових норм та забезпечення реалізації права. Звісно, існуючі міжнародні організації та судові інституції відрізняються між собою за способом створення, правовим статусом, компетенцією, строком діяльності тощо. Іншою особливістю є необхідність волевиявлення

«первинних» суб'єктів міжнародного права для створення будь-яких міжнародних організацій та міжнародних судових органів. Певна річ, що з цієї точки зору між внутрішньодержавною системою державної влади та міжнародними інституціями існує суттєва різниця. Проте очевидним є той факт, що інституційна складова міжнародно-правової системи відіграє важливу роль в її належному функціонуванні, оскільки забезпечує реалізації широкого спектру організаційних, виконавчих, контрольних та судових функцій.

Третій елемент міжнародно-правової системи – юридична практика – на сьогодні включає в себе результати діяльності не лише міжнародних організацій, але й різноманітних міжнародних судових та арбітражних органів. Очевидно, що окреме місце в рамках цієї практики займають рішення найбільш авторитетних судових органів, таких як Міжнародний суд ООН, Міжнародний трибунал ООН з морського права, Європейський суд з прав людини та рішення низки інших відомих судів. Незважаючи на те, що формально рішення міжнародних судових органів не мають сили судового прецеденту, як правило, міжнародні судові органи дотримуються послідовного трактування норм міжнародного права, що у свою чергу, створює підвалини стабільного функціонування міжнародного права як окремої правової системи. Щодо включення юридичної практики до складу основних елементів правової системи, то варто погодитись з С. В. Черниченком (S. V. Chernychenko), який підкреслював, що поняття і національного, і міжнародного права повинне охоплювати як саме право, так і його реалізацію [64, с. 142].

Аналізуючи психологічну складову міжнародно-правової системи, слід почати з доволі теоретичної тези Л. Х. Мінгазова (L. Kh. Minhazov), який писав, що «створення норм міжнародного права передбачає наявність спільної міжнародно-правової свідомості, ... яка виступає передумовою створення загальновизнаних норм міжнародного права» [38, с. 83–84]. Ю. Я. Баскін (Yu. Ya. Baskin) та Д. І. Фельдман (D. I. Feldman) поділяють цю точку зору, при цьому підкреслюючи той факт, що правову свідомість як категорію загальної теорії держави і права слід трактувати широко, вона має впливати не лише на національне право, але й і на міжнародні відносини [13, с. 121–122].

З практичної точки зору доцільно підкреслити особливості міжнародно-правової системи, які проявляються у специфічних концепціях *opinion juris* та правової доктрини. У першому випадку йдеться про визнання з боку держави обов'язковості для себе тих чи інших практик, які були створені в рамках міжнародних відносин. У другому – про доволі самостійну роль, яку міжнародно-правова доктрина відіграє у з'ясуванні та тлумаченні норм міжнародного права. Юридичною основою для цього є ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, яка формально визнає роль доктрини як допоміжного засобу для визначення правових норм. Аналізуючи цей феномен, С. Ю. Марочкін (S. Yu. Marochkin) указує: «Якщо по відношенню до національних правових систем одним із головних конструктивних елементів розглядається «домінуюча правова ідеологія», а доктрина – лише одна з її форм, або ж одна із форм «домінуючої правосві-

домості», то в міжнародно-правовій системі доктрина виступає як самостійна, відокремлена, проте самостійна складова» [36, с. 16].

Підсумовуючи, можна зробити такі **висновки**. Перше, не заперечуючи існуючих відмінностей між національним та міжнародним правом, необхідно визнати принципову можливість застосування концепту «правова система» по відношенню як до національного, так і до міжнародного права. Адже «розбіжності щодо предмета регулювання та інші важливі особливості як національного, так і міжнародного права не створюють між ними нездоланної прірви. Ці розбіжності всередині явища одного роду. ... Тому розбіжності між національним та міжнародним правом не можуть приховати їх родову спільність» [15, с. 67–68].

Друге, склад принципових структурних елементів теоретичного концепту «правова система» як по відношенню до національного, так і до міжнародного права є ідентичним, а існуючі відмінності «не носять принципового характеру і стосуються головним чином внутрішнього змісту таких компонентів» [36, с. 13]. До таких елементів слід віднести принаймні право (або систему права), юридичну практику, інституційну та психологічну складові.

Третє, проведений аналіз дає підстави визначати сутність теоретичного концепту «правова система» через аналіз сукупності вказаних чотирьох принципових структурних елементів. У свою чергу це створює теоретичні підвалини для аналізу інших міждержавних правових систем, які відрізняються як від національного, так і від міжнародного права.

Список літератури

1. Delbick J. A More Effective International Law or a New «World Law»? Some Aspects of the Development of International Law in a Changing International System. *Indiana Law Journal*. 1993. № 68 (3). P. 705–725.
2. Falkner G. The EU's current crisis and its policy effects: research design and comparative findings. *Journal of European Integration*. 2016 № 38(3). P. 219–235.
3. Kelsen H. Principles of International Law. New York, 1967.
4. Lefkofridi Z., Schmitter P. Transcending or descending? European integration in times of crisis. *European Political Science Review*. 2015. № 7(01). P. 3–22.
5. Mattei U. A Theory of imperial Law: A Study on U.S. Hegemony and the Latin Resistance. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2003. № 10 (1). P. 383–447.
6. Morgenthau H., Thompson K. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. McGraw-Hill, Inc. 1985.
7. Zweigert K., Kötz H. Introduction to Comparative Law. Oxford, 1993.
8. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия: опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 710 с.
9. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития и надежда и драма современной эпохи. Москва : Статут, 2000. 256 с.
10. Ануфриева Л. И. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. Москва : Спарк, 2002. 415 с.
11. Арановский К. В. Конституционная традиция в российской среде. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 656 с.
12. Бабаев В. К., Баранов В. М., Толстик В. А. Теория права и государства в схемах и определениях : учебн. пособие. Москва, 2001. 526 с.

13. Баскин Ю. Я., Фельдман Д. И. Международное право: проблемы методологии : очерки методов исследования. Москва : Международные отношения, 1971. 176 с.
14. Блищенко И. П., Шавров В. Ф. Теория и практика международного права США : учебн. пособие. Москва, 1985. 85 с.
15. Васильев А. М. О системах советского и международного права. *Советское государство и право*. 1985. № 1. С. 64–72.
16. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Юрид. лит., 1976. 264 с.
17. Венгеров А. Б. Теория государства и права. Москва, 1999. 526 с.
18. Гаврилов В. В. Международная и национальные правовые системы: понятие и основные направления взаимодействия : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2005. 315 с.
19. Правовая система Нидерландов / под ред. Бойцова В. В., Бойцова Л. В. Москва : Зерцало, 1998. 432 с.
20. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. Москва : Международные отношения, 1999. 400 с.
21. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права. Санкт-Петербург, 2001. 272 с.
22. Зайчук О. В. Правовая система США. Київ : Наук. думка, 1992. 136 с.
23. Казимирчук В. П., Кудрявцев В. Н. Современная социология права. Москва : Юрист, 1995. 297 с.
24. Карбонье Ж.-Ж. Юридическая социология. Москва : Прогресс, 1980. 352 с.
25. Керимов Д. А. Философские проблемы права. Москва, 1972. 472 с.
26. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва, 1986. 336 с.
27. Курс международного права / ред. Кудрявцев В. Н. : в 7 т. Москва : Наука, 1989. Т. 1. 360 с.
28. Кухарук Т. В. Некоторые теоретико-методологические вопросы исследования понятия правовой системы общества. *Правоведение*. 1998. № 2. С. 46-50.
29. Кухарук Т. В. Правовая система и систематика законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 1998. 22 с.
30. Ллойд Д. Идея права. Москва : ЮГОНА, 2002. 415 с.
31. Лукашук И. И. Международно-правовое регулирование международных отношений. Москва, 1975. 173 с.
32. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. Москва : Спарк, 2000. 262 с.
33. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе. Москва : Спарк, 1997. 262 с.
34. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 24 с.
35. Малько А. В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления. *Государство и право*. 2001. № 5. С. 4–12.
36. Марочкин С. Ю. Действие норм международного права в правовой системе Российской Федерации. Тюмень, 1998. 200 с.
37. Марочкин С. Ю. Проблема эффективности норм международного права. Иркутск, 1988. 152 с.
38. Мингазов Л. Х. Эффективность норм международного права. Казань, 1990. 205 с.
39. Нешатаева Т. Н. К вопросу о правовых системах, регулирующих международные отношения. *Российский ежегодник международного права*, 1993–1994. Санкт-Петербург, 1995. С. 47–63.
40. Оніщенко Н. М. Правовая система: проблеми теорії : монографія. Київ, 2002. 352 с.
41. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций. Санкт-Петербург, 2001. 642 с.
42. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. Москва, 1991. 143 с.
43. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : посіб. для студентів. Київ, 1994. 236 с.

44. Рейснер М. А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право : монография. Москва, 1925. 275 с.
45. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. Москва, 1993. 148 с.
46. Сандуца Г. И. Применение общепризнанных принципов и норм международного права в правовой системе России. *Международное публичное и частное право*. 2001. № 3. С. 2–12.
47. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков, 2000. 704 с.
48. Сорокин В. В. К понятию правовой системы. *Правоведение*. 2003. № 2. С. 4–14.
49. Талалаев А. И. Соотношение международного и внутригосударственного права и Конституция Российской Федерации. *Московский журнал международного права*. 1994. № 4. С. 3–15.
50. Теория государства и права : учебник для вузов / отв. ред. Б. Д. Перевалов. Москва, 2004.
51. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва, 2002. 776 с.
52. Теория государства и права : курс лекций / под ред. М. Н. Марченко. Москва, 1997. 475 с.
53. Теория государства и права : учебник / под ред. М. Н. Марченко. Москва, 2001.
54. Теория государства и права: учебник / под ред. В. К. Бабаева. Москва, 2003. 592 с.
55. Тилле А. А. Социалистическое сравнительное правоведение. Москва, 1975. 205 с.
56. Тиунова Л. Б. О понятии правовой системы. *Правоведение*. 1985. № 1. С. 23–30.
57. Тихомиров Ю. А. Закон и формирование гражданского общества. *Советское государство и право*. 1991. № 8. С. 24–32.
58. Тихомиров Ю. А. Правовая система развитого социалистического общества. *Советское государство и право*. 1979. № 7. С. 31–39.
59. Тихомиров Ю. А. Публичное право. Москва : Бек, 1995. 496 с.
60. Тункин Г. И. Право и сила в международной системе. Москва, 1983. 200 с.
61. Усенко Е. Т. Соотношение категорий международного и национального (внутри государственного) прав. *Советское государство и право*. 1983. № 10. С. 45–54.
62. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права. Москва : Наука, 1988. 191 с.
63. Фридмэн Л. М. Введение в американское право. Москва : Прогресс, 1993. 286 с.
64. Черниченко С. В. Теория международного права : в 2-х т. Москва, 1999. Т. 1. 336 с.
65. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Москва, 1911. Вып. I. Т. I. 512 с.
66. Шумилов В. М. Международное право и глобальная правовая система. *Московский журнал международного права*. 2002. № 4. С. 4–17.
67. Эволюция современного буржуазного государства / под ред. В. К. Забигаило. Киев : Наук. думка, 1991. 284 с.
68. Юридическая энциклопедия / общ. ред. М. Ю. Тихомиров. Москва, 1999. 526 с.
69. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград, 1976. 286 с.

References

1. Delbnick, J.A. (1993). More Effective International Law or a New «World Law»? Some Aspects of the Development of International Law in a Changing International System. *Indiana Law Journal*, 68 (3), 705–725.
2. Falkner, G. (2016). The EU's current crisis and its policy effects: research design and comparative findings. *Journal of European Integration*, 38(3), 219–235.
3. Kelsen, H. (1967). Principles of International Law. New York.
4. Lefkofridi, Z., Schmitter, P. (2015). Transcending or descending? European integration in times of crisis. *European Political Science Review*, 7(01), 3–22.
5. Mattei, U. (2003). A Theory of imperial Law: A Study on U.S. Hegemony and the Latin Resistance. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 10(1), 383–447.
6. Morgenthau, H., Thompson, K. (1985). Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. McGraw-Hill, Inc.

7. Zweigert, K., Kotz, H. (1993). Introduction to Comparative Law. Oxford.
8. Alekseev, S.S. (1999). Pravo: Azbuka. Teorija. Filosofija: opyt kompleksnogo issledovanija. Moscow: Statut [in Russian].
9. Alekseev, S.S. (2000) Pravo na poroge novogo tysjacheletija: nekotorye tendencii mirovogo pravovogo razvitija i nadezhda i drama sovremennoj jepohi. Moscow: Statut [in Russian].
10. Anufrieva, L.I. (2002). Sootnoshenie mezhdunarodnogo publichnogo i mezhdunarodnogo chastnogo prava: pravovye kategorii. Moscow: Spark [in Russian].
11. Aranovskij, K.V. (2003). Konstitucionnaja tradicija v rossijskoj srede. Sankt-Peterburg: Jurid. centr Press [in Russian].
12. Babaev, V.K., Baranov, V.M., Tolstik, V.A. (2001). Teorija prava i gosudarstva v shemah i opredelenijah. Moscow [in Russian].
13. Baskin, Ju.Ja., Fel'dman, D.I. (1971). Mezhdunarodnoe pravo: problemy metodologii: Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
14. Blishhenko, I.P., Shavrov, V.F. (1985). Teorija i praktika mezhdunarodnogo prava SShA. Moscow [in Russian].
15. Vasil'ev, A.M. (1985). O sistemah sovetskogo i mezhdunarodnogo prava. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1, 64–72 [in Russian].
16. Vasil'ev, A.M. (1976). Pravovye kategorii: metodologicheskie aspekty razrabotki sistemy kategorij teorii prava. Moscow: Jurid. literatura [in Russian].
17. Vengerov, A.B. (1999). Teorija gosudarstva i prava. Moscow [in Russian].
18. Gavrilov, V.V. (2005). Mezhdunarodnaja i nacional'nye pravovye sistemy: ponjatie i osnovnye napravlenija vzaimodejstvija. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
19. Bojcova, V.V., Bojcova, L.V. (Eds). (1998). Pravovaja sistema Niderlandov. Moscow: Zercalo [in Russian].
20. David, R., Zhoffre-Spinozi, K. (1999). Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
21. Egorov, S.N. (2001). Aksiomaticheskie osnovy teorii prava. Sankt-Peterburg [in Russian].
22. Zaichuk, O.V. (1992). Pravova systema SShA. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
23. Kazimirchuk, V.P., Kudrjavcev, V.N. (1995). Sovremennaja sociologija prava. Moscow: Jurist [in Russian].
24. Karbon'e, Zh.-Zh. (1980). Juridicheskaja sociologija. Moscow: Progress [in Russian].
25. Kerimov, D.A. (1972). Filosofskie problemy prava. Moscow [in Russian].
26. Kerimov, D.A. (1986). Filosofskie osnovanija politiko-pravovyh issledovanij. Moscow [in Russian].
27. Kurs mezhdunarodnogo prava. (1989). Kudrjavcev V.N.(Ed.) (Vols 1–7); Vols 1. Moscow: Nauka [in Russian].
28. Kuharuk, T.V. (1998). Nekotorye teoretiko-metodologicheskie voprosy issledovanija ponjatija pravovoj sistemy obshhestva. *Pravovedenie*, 2, 46–50 [in Russian].
29. Kuharuk, T.V. (1998). Pravovaja sistema i sistematika zakonodatel'stva. *Extended abstract of candidate's thesis*. Sankt-Peterburg [in Russian].
30. Lloid, D. (2002). Ideja prava. Moscow: JuGONA [in Russian].
31. Lukashuk, I.I. (1975). Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie mezhdunarodnyh otnoshenij. Moscow [in Russian].
32. Lukashuk, I.I. (2000). Globalizacija, gosudarstvo, pravo, XXI vek. Moscow: Spark [in Russian].
33. Lukashuk, I.I. (1997). Normy mezhdunarodnogo prava v mezhdunarodnoj normativnoj sisteme. Moscow: Spark [in Russian].
34. Luts, L.A. (2005). Yevropeiski mizhderzhavni pravovi systemy: zahalnoteoretychna kharakterystyka. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
35. Mal'ko, A.V. (2001). Kategorija «pravovaja zhizn'»: problemy stanovlenija. *Gosudarstvo i pravo*, 5, 4–12 [in Russian].
36. Marochkin, S.Ju. (1998). Dejstvie norm mezhdunarodnogo prava v pravovoj sisteme Rossijskoj Federacii. Tjumen' [in Russian].

37. Marochkin, S.Ju. (1988). Problema jeffektivnosti norm mezhdunarodnogo prava. Irkutsk [in Russian].
38. Mingazov, L.H. (1990). Jeffektivnost' norm mezhdunarodnogo prava. Kazan' [in Russian].
39. Neshataeva, T.N. (1995). K voprosu o pravovyh sistemah, regulirujushhih mezhdunarodnye otnoshenija. *Rossijskij ezhegodnik mezhdunarodnogo prava. 1993–1994*, 47–63. Sankt-Peterburg [in Russian].
40. Onishchenko, N.M. (2002). Pravova systema: problemy teorii. Kyiv [in Ukrainian].
41. Poljakov, A.V. (2001). Obshhaja teorija prava. Sankt-Peterburg [in Russian].
42. Protasov, V.N. (1991). Osnovy obshhepravovoj processual'noj teorii. Moscow [in Russian].
43. Rabinovych, P.M. (1994). Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy. Kyiv [in Ukrainian].
44. Rejsner, M.A. (1925). Pravo. Nashe pravo. Chuzhoe pravo. Obshhee pravo. Moscow [in Russian].
45. Saidov, A.H. (1993). Sravnitel'noe pravovedenie i juridicheskaja geografija mira. Moscow [in Russian].
46. Sanduca, G.I. (2001). Primenenie obshhepriznannyh principov i norm mezhdunarodnogo prava v pravovoj sisteme Rossii. *Mezhdunarodnoe publichnoe i chastnoe pravo*, 3, 2–12 [in Russian].
47. Skakun, O.F. (2000). Teorija gosudarstva i prava. Har'kov [in Russian].
48. Sorokin, V.V. (2003). K ponjatiju pravovoj sistemy. *Pravovedenie*, 2, 4–14 [in Russian].
49. Talalaev, A.I. (1994). Sootnoshenie mezhdunarodnogo i vnutrigosudarstvennogo prava i Konstitucija Rossijskoj Federacii. *Moskovskij zhurnal mezhdunarodnogo prava*, 4, 3–15 [in Russian].
50. Perevalov, B.D. (Ed.). (2004). Teorija gosudarstva i prava. Moscow [in Russian].
51. Matuzova, N.I., Mal'ko, A.V. (Eds.). (2002). Teorija gosudarstva i prava. Moscow [in Russian].
52. Marchenko, M.N. (Ed.). (1997). Teorija gosudarstva i prava. Moscow [in Russian].
53. Marchenko, M.N. (Ed.). (2001). Teorija gosudarstva i prava. Moscow [in Russian].
54. Babaeva, V.K. (Ed.). (2003). Teorija gosudarstva i prava. Moscow [in Russian].
55. Tille, A.A. (1975). Socialisticheskoe sravnitel'noe pravovedenie. Moscow [in Russian].
56. Tiunova, L.B. (1985). O ponjatii pravovoj sistemy. *Pravovedenie*, 1, 23–30 [in Russian].
57. Tihomirov, Ju.A. (1991). Zakon i formirovanie grazhdanskogo obshhestva. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 8, 24–32 [in Russian].
58. Tihomirov, Ju.A. (1979). Pravovaja sistema razvitogo socialisticheskogo obshhestva. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 7, 31–39 [in Russian].
59. Tihomirov, Ju.A. (1995). Publichnoe pravo. Moscow: Bek [in Russian].
60. Tunkin, G. I. (1983). Pravo i sila v mezhdunarodnoj sisteme. Moscow [in Russian].
61. Usenko, E.T. (1983). Sootnoshenie kategorij mezhdunarodnogo i nacional'nogo (vnutri gosudarstvennogo) prav. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 10, 45–54 [in Russian].
62. Ushakov, N.A. (1988). Problemy teorii mezhdunarodnogo prava. Moscow: Nauka [in Russian].
63. Fridmjn, L.M. (1993). Vvedenie v amerikanskoe pravo. Moscow: Progress [in Russian].
64. Chernichenko, S.V. (1999). Teorija mezhdunarodnogo prava. (Vols 1–2); Vol. 1. Moscow [in Russian].
65. Shershenevich, G.F. (1911). Obshhaja teorija prava. Issue 1, Vol. I. Moscow [in Russian].
66. Shumilov, V.M. (2002). Mezhdunarodnoe pravo i global'naja pravovaja sistema. *Moskovskij zhurnal mezhdunarodnogo prava*, 4, 4–17 [in Russian].
67. Zabigajlo, V.K. (1991). (Ed.). Jevolucija sovremennogo burzhuaznogo gosudarstva. Kiev: Nauk. dumka [in Russian].
68. Juridicheskaja jenciklopedija. Tihomirov M.Ju. (Ed.). (1999). Moscow [in Russian].
69. Javich, L.S. (1976). Obshhaja teorija prava. Leningrad [in Russian].

Moskalenko O. M., PhD in Law, Researcher for the degree of Habilitated Doctor, Department of Political Sciences and Philosophy, Kharkiv regional institute of state administration of the National Academy of state administration under the President of Ukraine.

e-mail : alexan4001@ukr.net ; ORCID 0000-0002-4815-5023

The concept of the legal system – theoretical and comparative aspects

The article is dedicated to the study of the legal system, which is one of the basic theoretical concepts of the contemporary legal studies. The concept of legal system has been in focus of a number of studies in different legal disciplines, from the theory of law and state to classical international law. However, the multi-functional use of this concept as well as diverse approaches to its understanding from the perspective of different schools of legal thinking reaffirms the need for the continuation of the discussion as for the essence of this concept with the particular focus on the possibility to utilize this concept and the term with regards to the law of the European Union.

The article provides the analysis of this concept from the perspective of three different scientific approaches: comparative legal studies, international law, and general theory of state and law. It refers to a diverse number of research papers, including both the works of classical scientists in the area of state and law and the innovative researchers of recent years.

As the result of the analysis the article offers a number of conclusions. First of all, it reaffirms the idea of the potential possibility to use the concept of the legal system with regards to both national and international law, despite the differences existing between these systems. Second, the principal structural elements of the “legal system” concept are identical for both cases. These elements are law (or the system of law), legal practice, institutional and psychological components. Third, the provided analysis offers the ground for the determination of the essence of the theoretical concept “legal system” via the analysis of the four mentioned principal structural elements. In its turn, this provides theoretical basis for the analysis of other inter-state legal systems, which are different from both national and international law.

Keywords: legal system; the system of law; legal practice; legal ideology; the law enforcement; judiciary system.

Рекомендоване цитування: Москаленко О. М. Концепція правової системи – теоретичні та порівняльні аспекти. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 18–36. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.146.170538>.

Suggested Citation: Moskalenko, O.M. (2019). Kontseptsiiia pravovoi systemy – teoretychni ta porivnialni aspekty [The concept of the legal system – theoretical and comparative aspects]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 146, 18–36. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.146.170538> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 15.06.2019 р.